

ANTIFAŠISTIČKI FRONT ŽENA JUGOSLAVIJE I NJEGOVO UKIDANJE – PRIMER PATRIJARHALNOG (DIS)KONTINUITETA

Apstrakt: Telo koje je ženama omogućilo da se, po prvi put, samostalno politički organizuju bio je Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽJ). U Bosanskom Petrovcu, 1942. godine, održana je Prva zemaljska konferencija AFŽJ. Antifašistički front žena Jugoslavije nastavio je s radom i u posleratnom razdoblju. Osnovni ciljevi rada, kakvi su definisani na Prvom kongresu održanom u Beogradu od 16. do 19. juna 1945. godine, bili su posvećeni uglavnom obnovi i humanitarnim aktivnostima. Rad AFŽ ipak je u velikoj meri zavisio od instrukcija koje su stizale iz partije i Narodnog fronta. Podsticaj radu AFŽJ dao je njegov Drugi kongres održan od 25. do 27. januara 1948. godine. Kongres je organizovan u znaku velike partijske mobilizacije podstaknute pokretanjem prvog petogodišnjeg plana. Na Trećem kongresu ove organizacije, održanom u Zagrebu 28. i 29. oktobra 1950. godine, otvoreno je pitanje stapanja AFŽ u Narodni front. Četvrti kongres AFŽJ održan je od 26. do 28. septembra 1953. godine. Na osnovu argumenata koje su govornici izneli, Četvrti kongres je ukinuo AFŽ i istovremeno osnovao Savez ženskih društava organizaciju koja je po formi i delovanju bila drugačija od AFŽ i koja kao takva nikada nije uspela da ostavi uticaj u društvu, kakav je AFŽ nesumnjivo imao.

Ključne reči: Antifašistički front žena Jugoslavije, emancipacija, partizanke, Komunistička partija Jugoslavije

„One su razumele da sada nemaju nikakvih prava, a od sada će, kao imati“ (Pantelić 2011, 40)

Cilj ovog istraživanja je da ukažem na položaj i mesto žena u posleratnom, jugoslovenskom društvu, prateći rad ženskih organizacija, sa naglaskom na aktivnosti prve ženske masovne političke organizacije, što je Antifašistički front

* email: pantelic.ivana@gmail.com

žena Jugoslavije (AFŽJ) svakako bila. Kroz načine organizovanja i teme koje su se nametale ili su ih same žene birale želim da objasnim osnovne pravce ženskog društvenog i javnog delovanja. Takođe mi je namera da ukažem na vezu ženskih organizacija sa Komunističkom partijom Jugoslavije (KPJ) i masovnim organizacijama s ciljem da uočim moguće margine samostalnog delovanja ženskih organizacija, ali i njihovu usmerenost na državne institucije. Posebno mesto u radu posvetiću ukidanju AFŽ i stvaranju Saveza ženskih društava (SŽD) koji je po formi bio sasvim drugačiji vid ženskog organizovanja i uticaja u društvu.

Javno organizovanje žena, kroz različita ženska društva, prisutno je u Srbiji od druge polovine 19. veka. U početku su to bile isključivo humanitarne organizacije i domen njihovog javnog delovanja bio je usmeren na margine društveno prihvatljivog i ograničenog angažovanja koje se ogledalo u pomoći ženama i deci. Iako, na prvi pogled, izgleda prilično suženo i svedeno, ovi pionirski poduhvati žena, uglavnom iz više srednje klase, ipak su bili od velikog značaja za promenu položaja žene u društvu kao i za promenu percepcije mesta žene u društvenoj paradigmi Srbije. Period Kraljevine Jugoslavije doneo je različite načine ženskog organizovanja. Tada su pored humanitarnih nastale i prve feminističke organizacije, formirane na principima i vrednostima evropskog prvog talasa feminizma. Borba za žensko pravo glasa vodila se tokom čitavog međuratnog perioda, nažalost bez uspeha po „borkinje“. Jugoslovenske feministkinje borile su se za poboljšanje položaja žene u okviru zadatih društvenih i državnih formi. Međutim tridesetih godina pojavila se još jedna, po svom sadržaju sasvim specifična i ideološki veoma homogena grupa mladih žena koje svoje feminističke zahteve formulišu sasvim drugačije i borbu vide posve radikalno izmenjenu u odnosu na postojeće društvene norme i sistem uopšte. To su bile uglavnom studentkinje na različite načine vezane za, tada zabranjenu, Komunističku partiju Jugoslavije. Delovale su kroz organizaciju koju su nazvale Omladinska sekcija ženskog pokreta. Izdavale su časopis *Žena danas* koji je sadržajem sasvim ideološki pratio postulate i ciljeve KPJ kada je u pitanju bila emancipacija žena. Časopis je bio i finansiran direktno novcem KPJ. Upravo ovaj period i Omladinsku sekciju ženskih pokreta, možemo označiti kao početak ili neki nukleus iz koga se, kasnije, u ratu razvio AFŽ kao prva politička ženska organizacija.¹

Prisustvo žena u partizanskim jedinicama, tokom Drugog svetskog rata, omogućilo im je bržu i intenzivniju emancipaciju. Žene su u Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOV) zauzimale različite položaje. Najveći broj ih je bio u sanitetu ali su po prvi put masovnije popunjavale, ravnopravno sa svojim saborcima, borbene jedinice i na taj način su osvojile još jednu sferu javnog delovanja, koja im je do tada bila potpuno nedostupna. Statistika o broju žena u partizanskom pokretu, nažalost, nije sasvim dostupna, a samim tim ni potpuno pouzdana. Naučnice su uglavnom saglasne oko cifre od 100000 žena u redovima Narodno

1 Iz izlaganja Stanislave Barać, *Feminističko oplemenjivanje socijalne literature (od 30-ih godina do 50-ih godina 20. veka)*, na konferenciji Feminizam i levica, održanoj 15.-17. novembra 2019. na Filozofskom fakultetu u Beogradu

oslobodilačke vojske (NVO), od kojih je 25000 stradalo tokom rata, a 40000 ih je ranjeno (Božinović 1996, Jancar-Webster 1990, Batinić 2015, Pantelić 2011). Ovakav simbolički, ali i stvarni potencijal doveo je do osnivanja AFŽJ. Oko pitanja samog osnivanja tj. motiva za stvaranje ovakve, po mnogo čemu, specifične ženske organizacije istoričarke i istoričari nisu sasvim saglasni. Barbara Jankar Webster (Barbara Jancar Webster) smatra da Partija osnovala AFŽ kako bi se ženama ponudila političku platformu na emancipatorskim principima i tako osigurala masovno pristupanje žena u NOV i NOP (Jancar-Webster 1990, 144), dok Ivan Simić, na osnovu svojih istraživanja o sovjetskim uticajima na pitanje emancipacije Jugoslovenki, smatra da je struktura AFŽ jedino moguće uporediva sa sovjetskim Ženotdelom i da jugoslovenska organizacija nema modele iz perioda Kraljevine Jugoslavije na koje se eventualno ugledala i čije ciljeve je sledila (Simić 2016, 41). Neda Božinović, Barbara Jankar Webster, Jelena Batinić i Lidija Sklevicki (Lydia Sklevicky) AFŽ delovanje dovode u vezu sa predratnim feminističkim organizacijama i njihovim aktivnostima i u AFŽ vide nastavak sprovođenja tih emancipatorskih politika. Ranije izrečena teza o Omladinskoj sekciji ženskog pokreta kao nukleusu na tragu čijih ideja i ciljeva je nastao AFŽ sasvim potvrđuje tezu ovih autorki uz dopunu da one pod feminističkim organizacijama podrazumevaju sve organizacije iz doba Kraljevine, bez obzira na ideološku osnovu.

Antifašistički front žena Jugoslavije nastao je 1942. u Bosanskom Petrovcu kada je i održana Prva zemaljska konferencija AFŽJ. Ovo je ujedno predstavljalo i prvo ratno organizovanje žena na jugoslovenskom nivou. Delegatkinje na toj konferenciji bile su iz redova rukovodilaca Partije, aktivistkinja predratnog Ženskog pokreta, omladinki koje su postale aktivne tokom rata, kao i pripadnica partizanskih jedinica. Konferencija je okupila 166 delegatkinja² iz svih krajeva okupirne zemlje, a zasedanje je trajalo tri dana, od 5. do 7. decembra 1942. godine. Najvažniji ciljevi ove konferencije bili su povezivanje žena s raznih teritorija okupirane Jugoslavije, emancipacija žena putem opismenjavanja i političke nastave i ravnopravno učešće partizanki u ratnim aktivnostima. Na konferenciji je prisustvovao i Josip Broz, koji je u svom obraćanju istakao koliki je značaj prisustva žena u borbi, ali i podvukao izuzetno važno mesto žene u pozadini:

„Drugarice! Jasno je da na žene u ovoj borbi pada ogroman deo tereta – kako u pozadini, tako često i na frontu. Vaši sinovi, očevi i braća su, razume se, vojnici na bojištu, a vi ste u pozadini isto tako važan faktor. Sve ono što danas čini naša vojska jeste velika zasluga i naših junačkih žena Jugoslavije. Borba koju mi vodimo iziskuje ogromne žrtve, a te žrtve padaju svom težinom na naše majke i kćeri, koje gube svoje najmilije“ (Broz 1978, 81–82).

Spasenija Cana Babović, koja je posle rata bila i predsednica Centralnog odbora AFŽJ, posvetila je tada svoj govor pitanjima organizacije. Na osnovu tog obraćanja jasno je da je jedan od najvažnijih ciljeva prve konferencije AFŽJ

2 Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽJ) broj fonda: 141, broj fascikle:14, broj dokumenta: 74 (141–14–74), Arhiv Jugoslavije (A.J.)

bio podsticaj učešću žena u ratnim naporima.³ Prva zemaljska konferencija AFŽJ nije donela prekretnicu u ciljevima ili programu emancipacije žena u partizanskom pokretu, ili u nastajućoj socijalističkoj državi. Ipak, tom prilikom je stvorena prva masovna jugoslovenska ženska politička organizacija koja će imati veliku ulogu u istoriji posleratne emancipacije žena, telo koje je ženama omogućilo da se samostalno politički organizuju i da kroz njega pokušaju da aktiviraju što veći broj žena. Za vreme trajanja rata AFŽJ nije više organizovao konferencije.

O aktivnostima AFŽ-a tokom rata, ali i o patrijarhalnim porodičnim odnosima i pokušajima razbijanja istih svedočila je i partizanka Nevenka Petrić. Iako je smatrala da AFŽ nije imao uticaja na njenu emancipaciju, ona se seća ratnih aktivnosti:

„Da bi se organizovale žene, one se ništa ne pitaju. Njoj ako kaže muž da mora da ode, ona će doći. Ako on kaže da se ne slaže, onda ne može doći. Da bi se osnovao AFŽ u tom selu, mora da postoji narodnooslobodilački odbor, koji ja dođem i osnujem. Oni su čuli za mene od drugih sela i kažu, ona mala će nam doći i ta mala njima dođe i oni osnuju narodnooslobodilački odbor. Odbor sakuplja hranu za bolnice, za jedinice, pored politike. Politika je uvek bila glavna! Na prethodnoj sednici Narodnog fronta bi se sazvala sednica AFŽ-a. Naglašavano je da su sednice namenjene samo ženama, ali da su tu mogli da dođu i muškarci ako žele, i dolazili su u manjem broju. Od žena, uglavnom su dolazile po koja udovica i one koje su u kući vodile reč. Dolazile su neke i sa muževima. Na sednicama se prisutnima govorilo da žene nika-da nisu imale nikakva prava u društvu, iako u domaćinstvu doprinose kao i muški članovi. Cilj je bio politički, pominjala se Francuska revolucija, njene ideje, marksistički pokret, i govorilo se o Marksu. One su razumele da sada nemaju nikakvih prava, a od sada će, kao imati.“ (Pantelić 2011, 40).

Antifašistički front žena Jugoslavije nastavio je s radom i u posleratnom razdoblju. Ipak, ciljevi ove najvažnije organizacije žena u tadašnjoj Jugoslaviji donekle su bili izmenjeni. Osnovni ciljevi rada, kakvi su definisani na Prvom kongresu održanom u Beogradu od 16. do 19. juna 1945. godine, bili su posvećeni uglavnom obnovi i humanitarnim aktivnostima. Bosa Cvetić navodi kako su ti zadaci bili sažeti u poziv ženama da „aktivno učestvuju u obnovi zemlje, da pruže svoju pomoć organima vlasti u organizovanju privrednog i društvenog života, u rešavanju socijalnih pitanja, posebno zaštite i zbrinjavanja dece koja su tokom rata ostala bez roditelja“ (Cvetić 1960, 43). Treba istaći da je jedan od najvažnijih zadataka bilo i prosvetčivanje, posebno opismenjavanje ženske populacije. Na prvi pogled, AFŽJ je u prvim posleratnim godinama podsećao na neku žensku humanitarnu organizaciju iz ranijeg razdoblja. Ipak, bar četiri karakteristike AFŽJ ukazuju na njegovu emancipatorsku ulogu: 1. politička participacija 2. uloga AFŽJ u mobilisanju žena radi obnove, koja je u posleratnim godinama imala značaj kao i učešće u ratu; 3. doprinos AFŽJ

3 Za učvršćenje organizacije – prema usmenom referatu Cane Babović, AFŽJ 141–14–75, A.J.

opismenjavanju i prosvetivanju žena; 4. podsticaj koji je AFŽJ dao izgradnji obdaništa, zahvaljujući čemu su žene dobile mogućnost da se zaposle i tako steknu suštinski značajnu ekonomsku samostalnost.⁴ Navedeni parametri jasno potvrđuju tezu kurturološkinje Danijele Majstorović o depatrijarhalizujućem potencijalu (Majstorović 2018, 109–117) koji je AFŽ nesumnjivo u sebi nosio i za koji su se partizanke, ali i druge žene uključene u rad organizacije nakon rata iskreno i srčano borile.

Pojedine autorke zastupaju tvrdnju da je AFŽ bio u izvesnoj meri samostalna organizacija. Lidija Sklevicki navodi:

„Činjenica da je organizacijsku strukturu moguće prikazati kao piramidu sa širokom bazom (potencijalno je to svaka, 'pa i poslednja žena'), čiji je vrh takođe moguće nedvosmisleno utvrditi, navodi na zaključak da možemo pretpostaviti izvestan stepen organizacijske autonomije. To znači da je postojala mogućnost artikulisanja ciljeva, specifičnijih/autonomnijih od onih koje je Antifašističkom frontu žena poveravala 'narodna' vlast“ (Sklevicky 1996, 119).

Rad AFŽ ipak je u velikoj meri zavisio od instrukcija koje su stizale iz partije i Narodnog fronta. Da bi žena mogla da zauzme bilo koju funkciju u AFŽ, to je prethodno moralo biti odobreno od lokalne partijske vlasti u kojoj su skoro bez izuzetka odluke donosili muškarci. Tako je 1948. sekretar komiteta KP Srbije, iz Alibunara, na sledeći način obrazložio zašto podržava izbor Valerije Pantić na mesto predsednice seoskog odbora AFŽ:

„CK KPS u vezi s time doneo je odluku i kandidovao je. Kao kandidat pokazala se dosta vredna i agilna. U sebi poseduje još dosta malograđanskih osobina, kojih se teško odvikava, i usled toga nema dovoljno upornosti, a niti pokazuje uslove da se izgradi u komunistu. Na osnovu njenog autoriteta koji uživa među Rumunskim masama i na osnovu rada u organizaciji AFŽ, CK KPS mišljenja je da se postavi za predsednicu Sreskog odbora AFŽ“.⁵

Pitanje muškog autoriteta, kada je mesto žene u društvenim aktivnostima bilo u pitanju često se nametalo kao predmet rasprava, žalbi i pritužbi na sastancima AFŽ. U zapisnicima sa sastanaka na svim nivoima prisutni su nezadovoljstvo i pritužbe žena da ih se naprosto zaobilazi u popunjavanju mesta u različitim društvenim organizacijama uz pravdanje muškaraca da se jednostavno „nisu setili da treba i ženu da izaberu“.⁶

Ipak, u ideološkom, programskom, organizacionom i, razume se, finansijskom pogledu, reč je o organizaciji koja je u okvirima Narodnog fronta (NF) bila nesumnjivo među onima koje su najčvršće bile povezane sa Komunističkom partijom Jugoslavije i državnim vlastima. U instrukcijama izdatim AFŽ posle završetka rata isticana je potreba organizovanja rada sa ženama u okviru Narod-

4 O trećoj karakteristici je na Prvom kongresu AFŽJ govorila Vida Tomšić. *Govor Vide Tomšić*, AFŽJ 141–1–2, A.J.

5 Spiskovi i pregled članstva u društvenim organizacijama, CK SKS, Komisija za kadrove, kutija br. 29, Arhiv Srbije (A.S.)

6 AFŽ-141–4–10, A.J.

nog fronta. Odbori AFŽ trebalo je da postanu sekcije odbora Narodnog fronta.⁷ Za razliku od istaknutih sovjetskih revolucionarki koje nakon rata nisu želele da učestvuju u radu Ženotdela u rukovodstvu AFŽJ bile su istaknute članice KPJ i bivše partizanke⁸, i tokom postojanja organizacije nije se dogodilo da ona na bilo koji način dođe u sukob sa vlastima, ili u nesaglasje s politikom partije.

Antifašističko veće žena Jugoslavije okupilo je veliki broj žena, mobilišući ih na ostvarenje najvažnijih zadataka koje je pred sebe stavio novouspostavljeni režim u Jugoslaviji. Žene, angažovane na različitim zadracima bile su neizostavan deo nove državne ideologije kao što je i tokom rata njihovo učešće u ratnim jednicama bio veoma bitan segment i jedan od simbola partizanske borbe. Važan deo zadataka AFŽ bio je „politički i kulturno-prosvetni rad”. Reč je o velikoj aktivnosti na obrazovanju i političkom pridobijanju žena. Opismenjavanje su vršile grupe organizovane oko sreskih organizacija AFŽ, koje su preuzimale odgovornost za opismenjavanje u okolnim selima. Tokom čitavog razdoblja delovanja AFŽ, u rukovodstvu je vladalo uverenje da proces prosvetavanja žena i, posebno, kursevi opismenjavanja, uprkos velikim naporima, nisu dali očekivane rezultate (Zaključci plenarnog sastanka CO AFŽJ 1946, 24). Zvanične statistike, i pored velikog oduševljenja petogodišnjim planom, već posle prvih godina jasno su registrovale tendenciju rasta broja nepismenih. Uprkos velikim naporima, siromaštvo i slab dodir s pisanim dokumentima doveli su do toga da su, i pošto bi prošli nekoliko kurseva opismenjavanja, polaznici i polaznice i dalje ostajali funkcionalno nepismeni. Tako je u Jugoslaviji broj nepismenih žena u stvari porastao, pa je 1948. udeo nepismenih u ukupnom ženskom stanovništvu činio 34,4% (2.256.279), da bi pet godina kasnije, 1953, porastao na 35,8% (2.506.475) (Stanišić 2003, 290). Posmatrano iz feminističke perspektive, upoznavanje žena iz različitih sredina jednih sa drugima, naročito kada su žene sa sela bile u pitanju, i njihovo povezivanje upravo na tim kursovima opismenjavanja bilo od ogromnog značaja za izlazak žene u bilo koji segment javnosti i društvenog delovanja. U multietničkim sredinama, kakva je svakako bila Bosna i Hercegovina na kursovima opismenavanja susretale su se, pomagale jedne drugima i prijateljele se Muslimanke, Srkinje i Hrvatice. Iako prema statističkim parametrima kursevi opismenjavanja nisu ispunili polazna očekivanja, posmatrano iz perspektive povezivanja i osnaživanja žena, oni su imali značajnu ulogu i dragocen značaj.

U sklopu „političkog i kulturno-prosvetnog rada“ AFŽ je organizovao čitalačke grupe koje su, četrdesetih godina, uglavnom bile posvećene proučavanju sovjetske književnosti i dela napisanih u stilu socijalističkog realizma. Takođe,

7 AFŽ-141-7-4, A.J.

8 U predsedništvu Centralnog odbora bile su veteranke partizanskog rata: Spasenija Babović, Mitra Mitrović Đilas, Persa Prodanović, Milica Dedijer, Razumenka Petrović, Jara Ribnikar, dr Olga Milošević, Milica Stajić, Anka Berus, Kata Pejnović, Maca Gržetić, Olga Kovačević, Vanda Novosel, Vida Tomšić, Pepca Kardelj, Lepa Perović, Mara Naceva, Blagoja Demnjeva, Veselinka Malinska i Lidija Jovanović. U Centralnom odboru bilo je 76 članica, izabranih na Prvom kongresu AFŽJ-a.

organizovani su zdravstveni i kursevi za domaćice. U prvim godinama posle rata ovi kursevi bili su važni zbog suzbijanja raznih ratnih bolesti i zaraza, kao i zbog obnove porodičnih domaćinstava zapuštenih za vreme prethodnih godina. Kasnije će kursevi imati važnu ulogu u emancipovanju žena i planiranju porodice. Teme koje su predstavljane na neizostavnim medicinskim stranama časopisa koje je AFŽ izdavao, na interesantan način daju pregled razvoja emancipatorskih politika novostvorene države. Tako u *Ženi danas* četrdesetih godina možemo čitati tekstove u kojima lekari apeluju na majke da pupčane vrpce seku isključivo sterilisanim makazama i da nikako ne daju tek rođenoj deci nerazblaženo kravlje mleko, dok već u prvoj polovini pedesetih izalze tekstovi o bezbolnom porođaju, kao i debata o legalizaciji abortusa (Tomšić 1954, 12).

Zapisnici s Prvog plenuma Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena (CO AFŽJ) jasno ukazuju na odlučnost njegovih predvodnica da ne dopuste da ova organizacija postane pretežno humanitarna ustanova. Budući da je rat na prostoru Jugoslavije trajao sve do uništenja poslednjeg otpora novom režimu, kao što je početak hladnog rata do 1948. godine bio vreme velikog sukoba sa zapadnim silama, pitanje mobilizacije svih organizacija i ideološkog rada postalo je prioritarno:

„Ali vi ne smete da zaboravite da se mi i dalje nalazimo u vrlo velikom ratu. Naš pokret treba na svim poljima, a naročito na ekonomskom i privrednom, uvući u borbu i ne dati mu da se pretvori u neku humanitarnu ili kakvu drugu organizaciju u kojoj će izgubiti onaj svoj borbeni revolucionarni karakter, koji je stekao svojim postupcima u toku Narodnooslobodilačkog rata.“⁹

Predvodnice AFŽJ ipak nisu bile zadovoljne ukupnim učinkom organizacije tokom prve posleratne godine. Iako su delovanje AFŽJ i aktivnosti žena u vreme izbora bile dobro ocenjene, Vida Tomšić je u svom obraćanju na Prvom plenumu CO AFŽJ iznela stav da stečena ravnopravnost nije podstakla veću aktivnost žena.¹⁰

Pitanje emancipacije u prvim posleratnim godinama verovatno je moguće najvernije oceniti na osnovu sećanja partizanki. Značaj ustavne i zakonske ravnopravnosti, rada AFŽ i procesa emancipacije, kada je reč o pripadnicama partizanskog pokreta i drugih građanki, bivše partizanke su ocenjivale na različit način. Iako skoro sve veruju da je značaj zakonske emancipacije bio presudan u daljem razvoju prava žena, baš kao što tvrde da su ženske organizacije imale veliki značaj, one većinom smatraju da je za njihov položaj bilo važno što su pripadale NOV-u i KPJ, dok za AFŽ, i pored velike važnosti koje mu pridaju, ne misle da je imao bilo kakvog značaja u promeni njihovog društvenog statusa. Bivše partizanke svakako su bile promoterke emancipacije. Ravnopravne tokom rata, za njih je posleratno razdoblje donelo najmanje iznenađenja i promena. I dok je Vida Tomšić AFŽ definisala kao organizaciju kojoj glavni cilj

9 Govor Mitre Mitrović na Prvom plenumu CO AFŽJ, AFŽJ 141–6–13, A.J.

10 Govor Vide Tomšić na Prvom plenumu CO AFŽJ, AFŽJ 141–6–13, A.J.

nije bila politička borba za prava žena, već borba za „socijalna, nacionalna i demokratska prava naroda Jugoslavije“¹¹ njene saborkinje bile su mišljenja da je AFŽ imao presudan uticaj na emancipaciju žena na selu, kao i da je pomogao ženama u gradu. Međutim, neke od njih, kao na primer Zorka Blagojević, ulogu AFŽ su razumevale nešto drugačije:

„Dosta je AFŽ radio, ja sam bila predsednica AFŽ za Beograd. Više se radilo po unutrašnjosti. Ja sam jedno vreme bila sa AFŽ u Novom Pazaru, onda smo tamo radili sa ženama, ubeđivali smo ih da daju decu u školu, učili ih da pišu. Isto smo radile i u Beogradu. Negde smo imale uspeha, negde ne. Teško je bilo raditi sa takvim ženama. A onda, ja sam na tim sastancima AFŽ govorila: ‘Čekajte, ljudi, šta sad mi hoćemo od tih žena u poljoprivredi, mi sve žene u selu treba da naviknemo da sade povrće, da nešto rade konkretno, da uredi lepo svoju kuću, a ne da ja sad njih teram da idu na večernje kurseve.’ I, naravno, uvek su me kritikovale. Ali, svakako je AFŽ mnogo pomogao tim ženama.“ (Pantelić 2011, 65)

Olga Humo ima potpuno drugačije mišljenje: „Rad AFŽ je bio forsiran i veštački, nikad mi se to nije dopadalo.“ (Pantelić 2011, 66)

Do 1947. godine u ustanovama KPJ pojavilo se mišljenje da Antifašistički front žena ne deluje u skladu sa očekivanjima. U martu je, na sastanku Komisije za rad među ženama CK KPJ, zaključeno da u mnogim selima širom Narodne republike Srbije, dve godine posle završetka rata, nisu oformljeni mesni odbori AFŽ. Čak i tamo gde su postojali, ovi odbori su bili nedovoljno aktivni (Sranišić 2003, 149; Sklevicky 1996, 122). Smatralo se da je rad AFŽ kampanjski, nesamostalan, da najviše ustanove AFŽ ne deluju kao rukovodstvo već kao propaganda tela, konačno, da se žene slabo odazivaju kroz aktivnosti organizacije. Komisija je, takođe, pokazala nezadovoljstvo sadržinom ženskih listova koji su pod nadzorom AFŽ izlazili u narodnim republikama. Odlučeno je da se stvaranjem novih organizacija – sekcija AFŽ – podstakne uključivanje novih članica u organizaciju. Predloženo je stvaranje tri sekcije (organizacije): Majka i dete, Društvo naprednih domaćica i Ženska zadruga za kućnu radinost (Petranović 1995, 45; Stanišić 200, 149) i utvrđeno da AFŽ ne treba da postane „izolovana feministička organizacija“ već da mora da bude sastavni deo Narodnog fronta (Stanišić 2003, 149). Ovako visoko kritički stav Partije, samo dve godine nakon oslobođenja, bio je svakako jedan do prvih koraka koji su vodili ka stapanju AFŽ u Narodni front a kasnije i potpunom ukidanju ove prve ženske političke organizacije. Uočljivo je da su ove preporuke kontradiktorne. Na jednoj strani AFŽ je zamerana neaktivnost a njegovom rukovodstvu pasivnost i nesamostalnost, dok je na drugoj AFŽ usmeravan ka Narodnom frontu i podstican da ne pođe putem feminizma. Podozrenje prema AFŽ postojalo je u ustanovama KPJ još od prvih posleratnih meseci. Tako je u jednom pismu, koje je 23. oktobra 1945. godine u ime Centralnog komiteta (CK) KPJ potpisao Aleksandar Ranković, formulisano i sledeće upozorenje:

11 Govor Vide Tomšić na IV Kongresu AFŽJ-a, AFŽJ 141–5–11, A.J.

„U nekim partijskim organizacijama radom Antifašističkog fronta žena ne rukovodi partijska organizacija kao svojim sektorom rada, već AFŽ prepusta samom sebi, ne shvatajući ogromnu snagu koju predstavlja i može da predstavlja AFŽ... Zato u svakoj partijskoj organizaciji, komitetu i ćeliji treba obavezno odrediti druga ili drugaricu koji će sistematski, sa planom rukovoditi tim radom. Pri tom treba imati u vidu da se na rad u AFŽ mobilise što veći broj partijki bez obzira na posao koji rade (npr. u državnom aparatu), ili na sektor rada koji u partiji imaju... Zato sve partijske organizacije moraju odmah aktivizirati Antifašistički front žena, razumevajući pravilno i organizacione forme i širinu tog rada. Posle prvog kongresa NOF-a (Narodnooslobodilački front), potrebno je da shvate i pravilno sprovedu promene koje je potrebno učiniti u radu AFŽ. Te su promene potrebne zato da bi se ova masovna organizacija još čvršće povezala sa Narodnim frontom – kao njegov sastavni deo“ (Petranović 1995, 306–307).

I u AFŽ su bile samokritične. Tako su u Izveštaju o radu AFŽ NR Srbije za razdoblje od 1946. do 1952. godine uočeni brojni nedostaci: „...nepostojanje stalnog sistematskog rada, za rad među ženama nemamo još dovoljno aktivistkinja. Obična je pojava da drugarice koje su se uzdigle, ne vole da rade u organizaciji kao profesionalke.“¹² Ali, i pored očekivane samokritike, u AFŽ su se čuli glasovi koji su ukazivali na prepreke delovanju organizacije, koje dolaze od same partije i vlasti FNRJ. Tako je među dokumentima AFŽ NR Hrvatske moguće pročitati:

„Narodni front takođe ne shvata specifične zadatke AFŽ i koristi ga najčešće za izvršavanje tehničkih poslova. Čitavi odbori AFŽ upotrebljeni su u kampanji samo kao tehnička lica, za potpise. Pri frontovskim radnim akcijama ne vodi se računa o specifičnim fiziološkim razlikama žena, te je bilo slučajeva teških oboljenja žena zbog neprimerenog rada. Na svojim sednicama mnogi odbori Narodnog fronta ne tretiraju pitanje organizacije AFŽ u celini, niti se interesuju za rad žena. Mnogi drugovi, rukovodioci Narodnog fronta, oficiri, rukovodioci u narodnoj vlasti, ne šalju i ne puštaju svoje žene da učestvuju u radu NF i AFŽ.“ (Sklevicky 1996, 124)

Podsticaj radu AFŽJ dao je njegov Drugi kongres održan od 25. do 27. januara 1948. godine. Bilo je to treće veliko okupljanje predstavnica AFŽJ. (1947–1952). Na Drugom kongresu AFŽJ okupilo se 826 delegatkinja. Kongres je imao konstitucionni karakter, pošto su delegatkinje, posle šest godina delovanja organizacije, usvojile Statut. Kongresu su pored Josipa Broza i generala Boška Šiljegovića prisustvovala i gošće iz Italije, Grčke, Francuske, Poljske, Albanije, Mađarske, Rumunije, Bugarske, Čehoslovačke i predstavnice Međunarodne demokratske federacije žena.¹³

Vida Tomšić je u svom referatu konstatovala da se delovanje AFŽJ vremenom smanjivalo. Zamerala je bivšim partizankama neaktivnost, ali i povlačenje

12 Izveštaj o radu Organizacije AFŽ NR Srbije, od Plenuma CO AFŽ do danas, 141–13–70 AFŽJ, A.J.

13 141–2–5 AFŽJ, A.J.

sa dužnosti koje su ranije, za vreme rata, sa uspehom obavljale. Opravdanje za ove pojave videla je u povratku partizanki mirnodopskom životu i porodicama. Zato je predlagala pojačavanje političkog rada.¹⁴ Spasenija Cana Babović je u svom izlaganju pokušala da, oslanjajući se na Staljinov opus, postavi istorijske i teorijske osnove kontinuiteta ženskog emancipacijskog i političkog aktivizma od antike, preko srednjeg veka, do „žena radnica“ u Drugom svetskom ratu.¹⁵ Ministarka prosvete NR Srbije Mitra Mitrović, definisala je s kongresne govornice „novu ženu“, lik koji je formiran upravo zahvaljujući velikoj aktivnosti žena „na izgradnji slobodne i nezavisne zemlje“ u posleratnim godinama. Kao uzor za novu ženu predstavila je „lik junakinje iz rata“.¹⁶

Statutom AFŽJ, koji ima jedanaest članova, ova organizacija definisana je kao masovna, demokratska, antifašistička organizacija koja okuplja najšire slojeve jugoslovenskih žena. Potvrđena je subordinacija na liniji KPJ – NF – AFŽ. Konačno, formalizovano je zatečeno ustrojstvo organizacije, stvoreno po uzoru na federalno uređenje socijalističke Jugoslavije.¹⁷

Drugi kongres AFŽJ otvorio je pitanje masovnosti i samostalnosti ove organizacije. Iako su predvodnice AFŽJ s ponosom govorile o masovnosti organizacije, pripisujući joj već 1945. godine tromilionsko članstvo, već na Drugom kongresu Vida Tomšić je ocenila da su partizanke i žene uopšte manje aktivne nego za vreme Drugog svetskog rata.¹⁸

U periodu između Drugog i Trećeg kongresa AFŽJ je prolazio kroz izvesne promene. Na Trećem kongresu ove organizacije, održanom u Zagrebu 28. i 29. oktobra 1950. godine, otvoreno je pitanje stapanja AFŽ u Narodni front. Predvodnice AFŽJ na ovom kongresu prvi put su postavile pitanje potpunog ulaska AFŽJ u Narodni front. Iako se nisu protivile takvom razvoju, one su tom prilikom iznele i primedbe na račun toga da se organizacija AFŽ u aktivnostima NF upotrebljava za obavljanje tehničkih zadataka, dok se njegova politička funkcija zanemaruje. Na Kongresu je govorila Vida Tomšić:

„Treba istaći neke nepravilnosti koje su se pojavile na terenu u odnosu partijskih i frontovskih organizacija prema Antifašističkom frontu žena i koje su u izvesnoj meri imale za posledicu i slabost u radu među ženama... Pored toga, kod dodeljivanja zadataka AFŽ-u su se obično određivali sasvim tehnički zadaci. Tako, na primer, kod izbora, kod raznih propisa... mobilisane su aktivistkinje na rad u kancelarijama; ali im nije dat zadatak političkog rada među ženama.“¹⁹

Mara Naceva je u tekstu koji je iste godine objavljen u *Partijskoj izgradnji* otišla korak dalje, uočavajući da AFŽ ne samo što nije samostalan, već je počeo

14 Isto.

15 Isto.

16 Isto.

17 141–2–5, AFŽJ, A.J.; Statut Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, Zora, br. 29, januar 1948, 19.

18 141–2–5, AFŽJ, A.J.

19 *Obraćanje Vide Tomšić na Trećem kongresu AFŽJ*, 141–3–8, AFŽJ, A.J.

da slabi značaj njegove političke i prosvetne uloge. „Partijska rukovodstva su“, kaže ona, „ukoliko su i pretresala pitanje rada AFŽ, pretresala to jednostrano, obično samo pitanje aktiviziranja žena na dobrovoljnim akcijama NF i drugim fizičkim poslovima, a malo se posvetilo pažnje osnovnom zadatku: političkom i širokom prosvetnom radu sa ženama.“ (Naceva 1950, 35)

Koncepcijske razlike, kad je reč o ulozi žene u socijalističkom društvu, svakako nisu ukazivale na podele u komunističkom režimu. Više su govorile o patrijarhalnom kontinuitetu i nastojanju partijskog vrha da hegemoni maskulinitet ne postane dugoročno, istinski ugrožen. Tako je u svom obraćanju pred 949 delegatkinja Josip Broz govorio o „specifičnim obavezama“ žena:

„Ja mislim, drugarice, da vi u prvom redu svom svojom snagom i elanom treba da vršite dužnosti koje proističu iz tih vaših specifičnih obaveza, kao što je, na primer, briga o ženama majkama, briga o higijeni dece i briga o deci uopšte, briga o zdravlju, o vaspitanju žena u Jugoslaviji, o tome da u svoju žensku organizaciju i NF okupite što veći broj još neokupljenih žena... To je vaš prvi zadatak. Vaš drugi zadatak, kao članica NF, u tome je da isto tako kao ostali članovi Fronta, ukoliko vam to vaši specifični zadaci dozvoljavaju, pomažete svuda gde je to potrebno na dobrovoljnom radu, razume se, ukoliko to dozvoljavaju fizičke i druge sposobnosti žena“ (Broz 1978, 163–164).

Na istom kongresu, Vida Tomšić je iznela potpuno drugačije argumente, ali i cilj organizovanja žena:

„Potreba da se radu među ženama posvećuje posebna briga, da se na poseban način pristupa ženama, dakle, postoji zbog zaostalosti žena; zbog njihove ranije društvene potlačenosti, kao i opšte zaostalosti u shvatanju društvene uloge žene. Prema tome, cilj zbog kojeg je potreban poseban rad među ženama biće ostvaren onda kada prestane potreba takvog rada, kada žene stvarno uzmu punog učešća u svim društvenim aktivnostima, kada postanu aktivni upravljači svoje zemlje – 'kada svaka kuvarica uzme učešće u upravljanu državom', kako je kazao Lenjin.“²⁰

U neformalnom razgovoru, za vreme pauze tokom Kongresa, Josip Broz i Bosa Cvetić, predsednica GO AFŽ NR Srbije, razgovarali su o formama rada AFŽ. Broz je zaključio kako je upravo rad u AFŽ bio suviše formalan, pa su tako sastanci oduzimali više vremena nego rad sa ženama na terenu.²¹ Još pre održavanja kongresa Vida Tomšić je iznela sličan zaključak na sednici Izvršnog odbora AFŽJ. Međutim, argumenti koje je predložila Vida Tomšić odnosili su se, pre svega, na „preopterećenost obične žene i profesionalizaciju AFŽ-a“.²² Primitila je takođe da se rad AFŽ sveo samo na one žene koje su bile profesionalno angažovane i da su se veoma udaljile od šireg kruga žena, kojima je rad AFŽ bio prvenstveno namenjen.²³

20 Obraćanje Vide Tomšić na Trećem kongresu AFŽJ-a, 141–3–8, AFŽJ, A.J.

21 Govor Bose Cvetić na Trećem kongresu AFŽJ-a, 141–3–8, AFŽJ, A.J.

22 Sednica IO AFŽJ, 28. april 1950, 141–8–25, AFŽJ, A. J.

23 Sednica Izvršnog odbora AFŽJ od 28. aprila 1950, AFŽJ 141–8–25, A.J.

Vida Tomšič je ispravno zaključila da je prosečna žena preopterećena, ali je veoma zanimljivo da ona i druge diskutantkinje nisu spomenule činjenicu da su vodeće žene u AFŽ, pored funkcija u ovoj organizaciji, obavljale po još nekoliko veoma odgovornih političkih funkcija u isto vreme, bile su istovremeno članice rukovodećih tela sindikata, KPJ, Narodnog fronta... Možemo da pretpostavimo da one nisu bile u mogućnosti da jednako uspešno obavljaju sve funkcije na koje su bile postavljene. Problem je bio u tome što je nekoliko najistaknutijih žena zauzimalo veoma veliki broj profesionalnih i političkih funkcija koje nisu bile u stanju da jednako dobro obavljaju, a na taj način su zatvorile mogućnost drugim bivšim partizankama ili stručnjakinjama da se aktivnije uključe u društveni život nove države: „Ima pojava da politički razvijene drugarice imaju jako mnogo odgovornih zadataka, 278 članova ima preko 8 i 10 funkcija, što s jedne strane onemogućava ulazak novih žena u komitete a sa druge strane demoralise nove pa i stare kadrove jer nisu uvek u mogućnosti da odgovore tolikim zadacima. Zatim, jedan isti broj žena pojavljuje se na nekoliko mesta i u nekoliko organa i organizacija.“²⁴

Rezolucija usvojena na Kongresu predviđala je određene reforme organizacije. Kao slabosti AFŽ prepoznati su „šablonizam i formalizam“ u organizaciji, kao i birokratizam u rukovođenju. Kao rešenje predloženo je dalje i čvršće vezivanje za Narodni front, što je podrazumevalo da AFŽ postane samo jedna od sekcija NF tj da se potpuno organizacijski utopi u frontovske strukture. Buduće samostalne aktivnosti AFŽ trebalo je da se odnose na domen odnosa majki i deteta i pitanja pomoći radnica, dakle, pre svega na socijalni položaj žena.²⁵ Ovo je svakako bio jedan od ključnih momenata koji su omogućili i doveli do ubrzanog procesa ukidanja AFŽJ. Kao veoma otežavajući faktor održavanja samostalnog rada bio je i to što je odlukom Partije novac od članarine nije više bio uplaćivan AFŽ već je išao u budžet Narodnog fronta (Simić 2016, 64). Ukidanje profesionalnih radnih mesta, uskraćivanje finansiranja iz izvora koji nisu direktno vezani za NF a samim tim i Partiju bili su jasni znaci i jaki faktori koji su neminovno vodili ka sve širem ograničavanju samostalnog ženskog delovanja i sve većoj zavisnosti od odluka partijskih organa u kojima su veliku većinu uglavnom činili muškarci. Patrijarhalne matrice su jake i bilo ih je gotovo nemoguće dekonstruisati, niti razbiti za tako kratko vreme.

Lidija Sklevicki analizom Statuta AFŽJ, zaključila je da je ova organizacija vremenom postala samo „jedan sektor partijskog rada, jedan sektor rada Fronta“ (Sklevicky 1996, 132). Ova autorka, upravo u razdoblju koje je usledilo posle 1948. godine vidi potpuno napuštanje tradicija predratnog Ženskog pokreta, čime je konačno nestala mogućnost kritike vlasti. Citirajući retoriku predvodnica AFŽ, ona lapidarno zaključuje kako „žensko pitanje više ne postoji, već postoje samo pitanja koja žene rešavaju“ (Sklevicky 1996, 133). Upravo je Rezo-

24 Podaci o aktivnosti, nacionalnom i socijalnom sastavu žena članova sreskih i opštinskih komiteta, CK SKS Komisija za kadrove, kutija br. 29, A.S.

25 AFŽJ, 141–5–12, A.J.; Rezolucija Trećeg kongresa AFŽJ o političkim i organizacionim pitanjima, *Žena danas*, br. 77–78, novembar–decembar 1950, 14–15.

Lucija Trećeg kongresa AFŽJ iz 1950. godine odredila neprofesionalni karakter ove organizacije. Uskoro je aktivnost u organizaciji postala dobrovoljna, a ranije zaposlene članice su premeštene ili otpuštene.²⁶

Dve godine kasnije na VI Kongresu KPJ, Tito se u opširnom izlaganju dotakao i položaja žene u Jugoslaviji i izneo emancipatorske teze i stavove koji su po mnogo čemu bili napredniji od sadržaja koje je predstavio na Trećem kongresu AFŽ 1950. godine. Naglasivši da je za neravnporavan položaj radnica kao i sve manju zastupljenost žena u politici i u državnim institucijama zapravo odgovoran patrijarhat tj. zaostala shvatanja žene kao društvenog subjekta:

„...još nije napušteno zastarjelo i nesocijalističko gledanje na sposobnost i ulogu žene u društvu, to jest shvatanje da je žena stvorena samo za kuhinju, uzgajanje djece i vršenje kućnih poslova... Takva praksa je apsolutno protivna našim principima o ravnopravnosti žene. Ravnopravnosti nije ženama poklonjena, to je tekovina naše Revolucije, u kojoj su naše žene i sam dale bogat prilog u krvi i životima u pozadini i kao borci. Takva praksa se kod nas ne smije više ponavljati“ (Broz 1952, 100).

Na istom skupu Aleksandar Ranković takođe se, u referatu, osvrnuo na problem sve manjeg broja žena u partiji. On je naglasio da je od 1950. ta tendencija sve jača, a kao odgovorne video je, kao i Tito, nedovoljnu emancipovanosti članova partije, prvenstveno muškaraca i tradicionalna shvatanja mesta i uloge žene u društvu (Ranković 1952, 132–133).

Četvrti kongres AFŽJ održan je od 26. do 28. septembra 1953. godine. Osim transformacije organizacije, najvažnije teme bile su položaj žena na selu i politička pasivizacija žena. U izveštaju AFŽ za NR Srbiju primećena je politička pasivizacija žena i njihova sve manja prisutnost u Partiji i narodnim odborima. Tako su, na primer, u AP Vojvodini 1949. godine, odbornice činile 9,14% ukupno izabranih odbornika, dok je 1952. ovaj udeo opao na 3,81%. Ovakva pojava objašnjavana je produženim postojanjem shvatanja članova Partije o neravnopravnosti žena. Ukazano je na to da su česte pojave isključivanja žena iz SK uz obrazloženje da „ne mogu da odgovore zadacima“.²⁷ Kao primer neravnopravnog odnosa prema članicama Partije navedena je kandidatura za članove SK u Apatinu: „Na primer u Apatinu, kada je kandidaciona komisija sastavila kadidacionu listu, jedan član Saveza komunista, šegačeći se, rekao je: „Ostavite mesta i za koju jadnicu.“ Prisutno je bilo više komunista ali niko se nije digao da napadne ovakve stavove.“²⁸

Četvrti kongres je prošao i bez Titovog prisustva, što se na prethodnim kongresima AFŽ nije dešavalo. U ime državnog vrha, obraćajući se delegatkinjama, Milovan Đilas je primetio da je stvarna ravnopravnost žena još daleko, ali je naglasio da je jačanjem demokratije i ženske ravnopravnosti u Jugoslaviji svaka posebna politička aktivnost žena postala smetnja u ostvarenju ravnoprav-

26 Isto. str. 138.

27 Izveštaj o radu AFŽ Srbije od III do IV kongresa, 141–4–10, AFŽJ, A.J.

28 Isto.

nosti i aktivnosti žena. Đilas je smatrao da stvaranje Saveza ženskih društava (SŽD), umesto „jedne polupolitičke i polucentralizovane organizacije” kakav je bio AFŽ, predstavlja neminovnost. Prema njegovom tumačenju, ciljeve AFŽ trebalo je da preuzme celokupno društvo, a cilj budućeg SŽD trebalo je da bude pridobijanje vlasti za njihove zamisli:

„Ukratko, čini mi se da bi bilo tačno ako budemo perspektivu koja je pred nama ocrtali: u čisto političkom radu žena ne treba da se odvaja od muškarca, tu treba da su zajedno, ravnopravni. A ukoliko žena bude društveno – kulturno, prosvetno, sindikalno, zdravstveno itd. – aktivnija, utoliko će se brže ona dizati na društveni nivo muškarca. Dakle: u politici zajedno, u ostaloj aktivnosti i odvojeno i zajedno – prema potrebi, a što šire i što svestranije – svakaako, da bi se i muškarci i žene, čitavo društvo, kretali ka stvarnoj demokratiji, ka socijalizmu, ka stvarnoj ravnopravnosti žena (Đilas 1953, 227–229).“

Đilasovi argumenti u potpunosti su identični onima koje je sovjetski revolucionar i funkcioner, Lazar Kaganovič, uputio delegatkinjama Ženotdela na sastanku koji je prethodio ukidanju te organizacije (Simić 2016, 66). Zanimljiva je ta, donekle eklektična, strategija jugoslovenskog rukovodstva kada je sprovođenje anti-informbirovske politike bilo u pitanju. Naime te 1953. godine bila je skoro privedena kraju čitava državna reforma koja se temeljila na osnovama samoupravnog socijalizma kao osobenog jugoslovenskog modela, ali kada je ukidanje prve ženske političke organizacije bilo u pitanju, forma i argumenti su ostali potpuno dosledni sovjetskom modelu.

Svakako ključne argumente u prilog reformisanju AFŽJ pružila je Vida Tomšić tvrdeći da je dotadašnji način organizovanja, prema kojem je AFŽ monopolizovao društvene i političke aktivnosti svih žena, postao neodgovarajući. Ona, kao logične naslednike AFŽ vidi različita ženska društva koja će se baviti određenim pitanjima koja se direktno tiču poboljšanja položaja žena u društvu. U svom izlaganju Vida Tomšić je istakla da takva društva već postoje. Ona je, takođe, istakla i potrebu da žene uzmu veće učešće u rešavanju problema u organizacijama u kojima su bile zaposlene (Tomšić 1953, 5–6). Nijedna od navedenih organizacija nije se bavila pitanjem političke emancipacije žena, već su sva društva, kao glavni cilj, iz različitih aspekata, isticala rešavanje problema majke i deteta.

Na osnovu argumenata koje su govornici izneli, Četvrti kongres je ukinuo AFŽ i istovremeno osnovao Savez ženskih društava. U Rezoluciji o stvaranju Saveza ženskih društava Jugoslavije, sačinjenoj na ovom kongresu, naglašeno je da je „stvar ženske ravnopravnosti zajedničko društveno pitanje, to je pitanje opšte borbe svih snaga socijalizma koje predvodi Savez komunista i Socijalistički savez radnog naroda, nosilac socijalističkog vaspitanja masa.“²⁹ U Rezoluciji, takođe, podvučen je stav po kojem žene ne treba da se odvajaju u posebne političke organizacije. Reakcije na ovu odluku na samom kongresu bile su burne,

29 Rezolucija o stvaranju Saveza ženskih društava Jugoslavije, Savez ženskih društava Jugoslavije (SŽDJ)-354–1, A.J

neke čaki i emotivne. U obraćanju delegatkinjama Draga Dikić iz Leskovca nije skrivala lično nezadovoljstvo, neodobravanje i razočaranje:

„Ja sam nepismena i stara sam, ali mi se ne sviđa to što kažu drugarice, da je umrlo AFŽ. Mi koje aktivno radimo, takođe smo izgubile svoje sinove, mi koje smo se borile ne damo da se kaže da je umrlo AFŽ. Mi smo dosta pomagali našu borbu... Mene su tri puta izvodili na streljanje zato što mi je sin bio u partizanima. Ja ne dam da se kaže da je AFŽ umro.“³⁰

Prema kazivanju Nede Božinović, dok su u gradovima pozdravljali ovu odluku, u selima su žene dugo posle ukidanja AFŽ negodovala zbog toga: „Pričale su o tome kako njihovi muškarci likuju. Govorili su im: „Dosta je vašeg bilo!“ Ili: „Gotovo je, gotovo!“ Ili: „Nema više.“ Isticale su da se muškarci stalno okupljaju, imaju svoje kafane, fudbal, pa i Narodni front, dok njih više niko ne okuplja, a željne su da štogod čuju i razgovaraju o svojim – ženskim problemima (Božinović 1996, 174).“

Bivše partizanke različito su tumačile zašto je ukinut AFŽ, ali su, iako sa distancom od šezdeset godina, svoje argumente formulisale i obrazlagale na isti način kao što je to bilo partijski definisano 1953. godine. Sve su se složile da to nije bilo uslovljeno potpunom emancipacijom žena u FNRJ, već da žene ni do danas *de facto* nisu u potpunosti izjednačene s muškarcima. Nevenka Petrić je istakla da je do toga jednom moralo da dođe i da je u AFŽ žena bila izrazito izolovana iz društva, te da je ona pre bila deo AFŽ kao institucije nego deo društva. Takođe, naglasila je da je zbog, po njenim rečima, „još uvek prisutnog patrijarhalnog odnosa prema ženama“ bilo neminovno stvaranje više organizacija koje bi se bavile pojedinim pitanjima vezanim za emancipaciju žena:

„A u to vreme je nekako bilo normalno da, na primer, muškarac sudija i žena sudija imaju različitu platu, da žena ima manju platu. Ne mogu Mara i Pero imati istu platu kad je Mara žensko. Takvo je to bilo društvo, još uvek konzervativno, zaostalo, iako je to zakon sve već bio regulisao“ (Pantelić 2011, 128).

Herta Haas smatra da je to bio logičan sled društvenog razvoja:

„Mislim da u novim uslovima nije imao svrhu. Prava su bila data, sada se samo radilo o tome da ih iskoristiš. Recimo, ljudima su data prava kada su se mesne zajednice stvorile i kolike su kompetencije oni imali, ali ljudima je mnogo trebalo dok su se navikli da ih koriste. To je, naprosto, jedan proces.“ (Pantelić 2011, 128)

Stav Dane Milosavljević poklapa se sa odlukama koje je doneo poslednji kongres AFŽJ: „Mi smo smatrali da sve te organizacije treba da preuzmu sve te obaveze i zadatke kao sastavni deo svoga rada. A ne da se to rotira u posebnu organizaciju žena koja nema te strukturne mogućnosti, da može to da rešava. Zato smo smatrali da to više ne treba da bude AFŽ. Pa je to bio Savez ženskih društava, a to je bila pomoć ženi i porodici.“ (Pantelić 2011, 129)

30 AFŽJ, 141–5.12, A.J.

Treba svakako napomenuti da se ni u dokumentima AFŽJ, ni u štampi koju je izdavao AFŽ, ni u partijskoj štampi do kraja 1953. godine (tj. do Četvrtog kongresa AFŽJ), nigde ne spominje mogućnost i potreba ukidanja AFŽ. Jedini problemi koje je rukovodstvo AFŽ početkom pedesetih godina uočavalo bili su u vezi s pitanjem čvršćeg integrisanja AFŽ u Narodni front.

Delovanje AFŽ, kao fenomena najmasovnije organizacije žena u istoriji jugoslovenskih zemalja, nije bilo moguće bez Komunističke partije, ali ni bez partizanki. Partizanke su bile prvo organizovano članstvo ove organizacije, a kasnije su predstavljale njegovu okosnicu, dok su iz redova žena pripadnica vojne i partijske oligarhije regrutovane njene predvodnice. Ipak, AFŽ je imao dva velika nedostatka koji su predstavljali i prepreku njegovom daljem razvoju i prerastanju u masovnu žensku organizaciju koja zastupa pojedinačna i kolektivna prava žena Jugoslavije. Prvi nedostatak u procesu stvaranja uspešne i istinski masovne organizacije kakva je AFŽJ nesporno bio posle 1945. godine, bila je njegova suštinski oligarhijska priroda. Uzak krug žena, partijskih, državnih funkcionerki, nekada visokih partizanskih predvodnica, neprekidno je, tokom čitave decenije, vodio AFŽJ. Iako veoma požrtvovane i iskreno uključene u rad AFŽ, njihova lojalnost Partiji ipak je bila primarna i dominantna kada je ovaj segment javnog delovanja u pitanju. To je ipak uslovaljavalo i diktiralo određene odluke, kakva je bila i ukidanje AFŽJ samo osam godina po okončanju rata i(li) samo osam godina od uspostavljanja nove države, nove ideologije jednakosti, bratstva i jedinstva. Partijske odluke bile su odluke drugova, pošto su većinu Partijske i državne oligarhije svako činili muškarci. Ukidanje AFŽ nam je pokazalo da glas(ovi) drugarica očigledno nisu imali dovoljan autoritet. Druga prepreka AFŽJ, generički vezana za prvu, bila je činjenica da je u mirnodopskom razdoblju u potpunosti bio vezan za Partiju. Tako mu je bila ograničena preko potrebna samostalnost i mogućnost da postane autentičan tumač i zastupnik interesa žena Jugoslavije. Lidija Sklevicki razlikuje dve faze razvoja AFŽ. U prvoj je prevladavalo *emancipatorski model* odlikovan izvesnom samostalnošću dok drugu fazu oslikava *integrativni model* tj potpuno utapanje u NF. Delim njen stav da je emancipatorski model, ma koliko to bilo iscrpljujuće, rizično, i teško i u praksi izvodljivo, dugoročno posmatrano svakako bio mnogo bolja opcija za AFŽ i za emancipaciju žena u Jugoslaviji uopšte. Ova autorka, upravo u razdoblju koje je usledilo posle 1948. godine vidi potpuno napuštanje tradicija predratnog Ženskog pokreta, čime je konačno nestala mogućnost kritike vlasti. AFŽJ je bio simbol osvajanja ženskih sloboda, bio je od velikog značaja za oslobađanje žene u gradu, ali njegovo postojanje neprocenljivo je važno upravo za emancipaciju seoske žene. AFŽ je bio snažan simbol u državi koja je sebe gradila upravo na mnoštvu različitih simbola. Ukidanjem Antifašističkog fronta žena Jugoslavije ženama je simbolički oduzeta moć javnog delovanja. Kasnije forme ženskog organozovanja nikada nisu dosegle takvu moć i društveni značaj.

Izvori:

Arhiv Jugoslavije

Fondovi:

Antifašistički front žena Jugoslavije

Savez ženskih društava

Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije

Arhiv Srbije

Fond: Centralni komitet Saveza komunista Srbije

Periodika:

Žena danas

Zora

Partijska izgradnja

Literatura:

Batinić, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans, A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press.

Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Beograd: Feministička 94.

Broz, Josip, Tito. 1952. Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI Kongres KPJ*, Beograd: Kultura

Broz, Josip, Tito. 1978. Govor na prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a. u: *Žena u revoluciji*, Sarajevo: Svjetlost.

Broz, Josip, Tito. 1978. Iz govora na Trećem kongresu AFŽJ-a, *Žena u revoluciji*, Sarajevo: Svjetlost

Cvetić, Bosa. 1960. *Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje*, Beograd: Kultura.

Jancar-Webster, Barbara. 1990. *Women and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*. Denver, Colorado: Arden Press.

Majstorović, Danijela. 2018. „The creation of new Yugoslav women – emancipatory elements of media diascourse from the end of World War II“. in: *The Lost Revolution, Women's Antifascist Front Between Myth and Forgetting*. (eds.) Dugandžić, Andrea, Okić, Tijana, 88–121. Sarajevo: Crvena.

Naceva, Mara. 1950. Neka pitanja partijskog rada među ženama. *Partijska izgradnja* br. 1. O porođaju bez bolova. 1952. *Žena danas* br. 96.

Pantelić, Ivana. 2011. *Partizanke kao građanke, Društvena emancipacija partizanki 1945–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta.

Petranović, Branko (ur.) 1995. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ.

Ranković, Aleksandar. 1952. O predlogu novog Statuta Komunističke partije Jugoslavije i nekom organizacionim pitanjima Partije. *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI Kongres KPJ*, Beograd: Kultura

Simić, Ivan. 2016. *Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies. 1945–1955*, PhD diss. University College London

- Sklevicky, Lydia. 1996. Konji, žene, ratovi. Zagreb: Duga.
- Stanišić, Mirjana. 2003. *Društveni položaj žene u Srbiji (1944–1955)*, magistarska teza, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Statut Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. 1948. *Zora* br. 29.
- Tomšić, Vida. 1954. Da li je legalizacija pobačaja prihvatljivo rešenje. *Žena danas* br. 115.
- Tomšić, Vida. 1953. Mesto i uloga ženskih organizacija, *Zora* br. 89–90.
- Zaključci plenarnog sastanka CO AFŽJ. 1946. *Žena danas* br. 41–42.

Primljeno: 25.05.2020.

Odobreno: 9.07.2020.

Ivana Pantelić

Women's Anti-Fascist Front of Yugoslavia and its Dissolution – an Example of Patriarchal (Dis)Continuity

Abstract: The organization that enabled women to independently politically organize and mobilize as many women as possible was the Women's Anti-Fascist Front of Yugoslavia (AFŽJ). The First National Conference of AFŽJ was held in Bosanski Petrovac in 1942. The Women's Anti-Fascist Front of Yugoslavia continued its activities in the postwar period. Its basic goals, as defined at the First Congress held in Belgrade from 16 to 19 of June 1945, were reconstruction of the war-torn country and humanitarian activities. However, the activities of AFŽ greatly depended on the instructions of the Communist Party and the People's Front. The Second Congress, held from 25 to 27 in January 1948, was a great incentive for its work. A high level of Party mobilization was seen at the Congress motivated by the launching of the first five year plan. The Third Congress of this organization, held in Zagreb from the 28th to 29th October 1950, raised the issue of merging AFŽ with the People's Front. The Fourth Congress dissolved AFŽ on the basis of the arguments presented by the speakers and simultaneously established the Association of Women's Societies that in its form and activities differed from AFŽ and as such never managed to have the same impact on society as AFŽ undoubtedly had.

Key words: Women's Anti-Fascist Front of Yugoslavia, emancipation, female partisans, Communist Party of Yugoslavia